
Női és gyermek viseleti elemek egy 4-5. századi
dél-alföldi temetőben

Az amulettek jelentősége a paleopatológia tükrében

Jelige:

Az amulettek jelentősége a paleopatológia tükrében

TDK dolgozat

TARTALOM

1. Bevezetés.....	3
2. A lelőhely	4
2.1. Temetkezési szokások az apátfalvi temetőben.....	5
2.2. Női és gyermek sírok viseleti elemei	9
2.3. A temető időrendje	11
3. Az amulettek jelentősége a paleopatológia tükrében	12
3.1. A csüngők értelmezési lehetőségei és megjelenési formái az apátfalvi temető sírjaiban	12
3.2. A csontvázak embertani feldolgozása	17
3.2.1. A demográfiai profil.....	17
3.2.2. Morfológiai vizsgálat, anatómiai variációk.....	18
3.2.3. Patológiás esetek csoportosítása.....	19
3.3. Az amulettek viseletének lehetséges szerepe a temetőben.....	21
4.1. Elemzés	23
5. Összegzés	26
IRODALOMJEGYZÉK.....	28
RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE	32
MELLÉKLET	34
TÁBLÁK.....	43

1. Bevezetés¹

A Kárpát-medencei szarmata viselet egyik – ha nem is gyakori – ékszertípusa a csüngő.² Az M43 autópálya nyomvonalán (Apátfalva–Nagyút-dűlő) feltárt késő császárkori temető rítusának vizsgálata során több alkalommal is találkoztunk csüngőkkel, melyeket ebben a temetőben kizárólag nők és gyermekek sírjaiban találtunk meg. Dolgozatunkban ezeket a temetkezéseket elemezzük részletesen.

A csüngők eredetéről, típusairól, elterjedési területéről és jelentéstartalmáról korábban számos publikáció jelent meg,³ mégis fontosnak tartottuk ezeket a tárgyakat egy új, mindezig egyedülálló összefüggésrendszerben megvizsgálni. Összehasonlító elemzésünk során számos értelmezési lehetőséggel találkoztunk, amely ezeknek a viselethez tartozó tárgyaknak a funkcióját határozza meg. A kutatás két fő csoportba sorolja őket: egyrészt kultikus jelentéssel ruházzák fel (óvó-, védő- bajelhárító szerep), másrészt csupán ékesítő funkciójáról számol be. Valójában a probléma igen összetett, elsősorban azért, mert a „mágikus” jelentéstartalom bizonyítása nehézségekbe ütközik.⁴ Gondolunk erre azért is, mivel sírban lévő tárgyak pusztán „néma bizonyítékai” a szarmaták hitvilágának (KOKOWSKI 2001, 201–219).

Figyelemre méltó jelenség, hogy Apátfalván, a csüngővel eltemetett halottakon olyan patológiás elváltozásokat tapasztaltunk – mint a szarmatáknál eddig kevésbé publikált *csonttuberculosis*⁵ – amely felvetette az amulettek egy újabb jelentésének lehetőségét.

Dolgozatunk első részében röviden ismertetjük a lelőhelyen feltárt női és gyermek sírok temetkezési rítusát. Ezt követően – szintén szűk keretek között – beszámolunk a temető demográfiai profiljáról, ismertetjük azokat a morfológiai jegyeket és anatómiai variációkat, amelyeket a későbbi elemzésnél felhasználtunk. A patológiai elváltozások bemutatása során részletesebben elemezzük a tbc-s (és feltételezhetően tbc-s) eseteket, mert a későbbiekben ezek segítségével utalunk az amulettekkel való esetleges összefüggésekre.

¹ A dolgozat elkészítéséhez az eredeti dokumentációt, sírrajzokat és fotókat használtunk fel. A jelenségekre a sírszámok alapján (melyek megegyeznek az objektumszámokkal) hivatkozunk.

² A Szolnok megyében előforduló csüngők anyagát Vaday Andrea közölte (VADAY 1989, 45–67). Az Ő tipológiai megfigyelései a szarmata Barbarikum teljes területére jellemzőek.

³ A félhold alakú csüngőkről részletes adatokat ismerhetünk meg Joachim Werner (WERNER 1988, 241–286) illetve Vaday Andrea (VADAY 1989, 55–57) publikációiból. A balta és vödör alakú csüngők részletes tipológiájával és elterjedésével Gulyás Gyöngyi foglalkozott (GULYÁS 2002).

⁴ A görög-római világ mágiáiról bővebb összefoglalást Franz Graf kötetében olvashatunk (GRAF 2009).

⁵ Egy publikált esetről van tudomásunk a szarmata Barbaricum területén: Berettyóújfalu, Nagy-Bócs-dűlő (SZELEKOVSKY–MARCSIK 2010, 3–15).

A dolgozat további részében az Apátfalván csüngővel eltemetettetekhez hasonló temetkezéseket vizsgáljuk. Az anyaggyűjtés során nem volt célunk a kutatásban eddig megismert összes csüngős temetkezés felderítése. A mintavétel rendeltetése elsősorban a korszakban és a régióban is hasonló jellegű sírok összehasonlító analízise volt. Természetesen mind a korábbi, mind a későbbi korszak néhány temetkezését beillesztettük a vizsgálatba, hiszen a csüngős viselet nem csak a 4–5. században, és nem csak a szarmata etnikumra volt jellemző. Az eredmények összefoglalását és a következtetések levonását követően a tanulmány elején felvetett hipotézisünk megválaszolását tárgyaljuk.

Dolgozatunk fő célkitűzése az, hogy rámutassunk a csüngők viselete és a viselőjük megbetegedése közötti esetleges összefüggésekre. A tanulmány feladata egyrészt a probléma felvetésén alapul, másrészt támpontot nyújt a további kutatásokhoz. Ennek első lépését kívánjuk most közre adni. A munka következő fázisát az előkerülő tárgyak tipológiájának és analógiájának minél szélesebb körű vizsgálata, valamint a paleopatológiai eredményekkel való összehasonlítása jelentheti.

2. A lelőhely

Apátfalva Magyarország délkeleti részén, a Tisza és a Maros folyók között, az utóbbi jobb partján fekszik. A település a Csongrád megye területén elhelyezkedő, mintegy 500 km² területű Marosszög kistájhoz tartozik (MAROSI–SOMOGYI 1990, 210) (1. tábla 1).

A szegedi Móra Ferenc Múzeum 2010. november 3. és 2011. október 7. között Paluch Tibor vezetésével folytatott próba- és megelőző feltárást az M43-as autópálya 43. számú lelőhelyén, Apátfalva–Nagyút-dűlőn és a hozzátartozó földdepó területén.⁶

A feltárt lelőhely nyomvonalba eső keleti részén egy 47 síros szarmata temető látott napvilágot (1. tábla 2), melytől nyugati irányban, szintén árokkal körülvéve feküdt a késő szarmata kori telep.⁷

Az alábbiakban a késő császárkori temető rítusát, temetkezési szokásait mutatom be anélkül, hogy a temetkezési rítust és a leletanyagot részletesen ismertetném, mivel ezek nem képezik jelen tanulmány tárgyát.⁸ Az időrend meghatározásához támpontot nyújtottak a

⁶ A szarmata temető közlési jogát Paluch Tibor (régész, MFM) engedte át.

⁷ A temető térképeinek, valamint sírrajzainak digitalizálását Kamarási András (Archeoline Kft.) és Zoltán Sándor Péter (MFM) készítette.

⁸ A teljes anyagközlést a későbbiek során publikáljuk.

fülbevalók, közülük is a lemeztagos példányú (6. tábla 1–2),⁹ a nyakperec (5. tábla 1), a megvastagodó karikájú, ráhajló peckű csatok (5. tábla 3; 6. tábla 6), a balta alakú csüngők (14. tábla 4) és az üveg függesztőfüles gyöngyök (14. tábla 6–7) jelenléte. A csont tűtartó (6. tábla 7) és a kiöntőcsöves, bikónikus testű, besimított edényke (5. tábla 4) előkerülése alátámasztotta véleményünket: a sírokban talált viseleti tárgyak, ékszerek, valamint a temetkezési szokások összessége a sírkert használatát a 4. század második felére és az 5. század első fele közötti időszakra keltezi. Mind a rítus, mind a leletanyag szoros rokonságot mutat a közelben napvilágra került óföldréai temetőrészlettel.¹⁰ Számos párhuzam fedezhető fel ezen felül a területileg egyelőre nem körülhatárolt, ugyanakkor e földrajzi környezetben húzódó temetők anyagával is.

2.1. Temetkezési szokások az apátfalvi temetőben

A temető ÉK–DNy-i irányban mintegy 65 m hosszán elnyúlva, megközelítőleg 2500 m²-en terül el. A feltárt 47 sír mindegyike *inhumációs* rítusú volt (1. táblázat). A teljesen feltárt temetőt árokkal vették körül, amelynek az egyik – ÉNy–DK-i irányban húzódó szakasza – valószínűleg a teljes települést is átszelő Maros fattyúága volt, további elemei pedig egyértelműen emberi kéz alkotásai.

Temetőnkben az értékelhető (bizonyosan vázat vagy mellékletet tartalmazó) sírokban (44 sír)¹¹ elhelyezett halottak (47 csontváz) jelentős többsége a Kárpát-medencei szarmata Barbaricumra jellemző D–É irányítású volt.¹²

⁹ A rajzokat Czabarka Zsuzsanna (MFM) és Koncz Margit (MFM) készítette.

¹⁰ Az M43-as autópálya építése során előkerült, azonos korra datált szarmata temetőrészletek leletanyaga több ponton is egyezést mutat. Ezek összehasonlító vizsgálata jelenleg is folyik. A közöletlen óföldréai anyagba Sóskuti Kornél (régész, MNM-NÖK) engedélyezte a betekintést.

¹¹ A sírgödrök és a temetkezések száma eltérő. A 47 sírgödörben 1 kettős temetkezést, 1 szuperpozíciót észleltünk. 2 vázat két esetben találtunk egy sírgödörben (153. és 203. temetkezés), míg 3 sírgödör üres volt. Ezen a helyen említjük meg, hogy az apátfalvi temető 47 sírgödörre közül 3 objektumot, az altalajban jelentkező feltáratlan temetkezésnek gondoltunk, lelet azonban nem került elő belőlük. Méreteik és a temetőben elfoglalt helyzetük alapján feltételezzük, hogy valójában ezek is temetkezési céllal megásott gödrök. A temetkezés hiányára a további kutatás adhat magyarázatot. Hasonló, a temető szerkezetbe szervesen illeszkedő, ám üres sírgödörrel, több korabeli temetőben is találkoztunk pl. Mezőszemere–Kismari-fenék (VADAY–DOMBORÓCZKI 2001, 45).

¹² A Kárpát-medence temetkezési rítusáról összefoglalóan Kulcsár Valéria (KULCSÁR 1998) munkájában olvashatunk.

Sír	Nem	Temetkezés	Tájolás	Sírgödör			Rablottság		Sírbehelyezés módja		
				hossz	szélesség	mélység	bolygatott	rablott	koporsó	lepel	akna
125. sír	♀	1	DDNy-ÉÉK	250 cm	113 cm	76 cm	+	+	+	-	+
129. sír	♀ (?)	1	-	250 cm	95 cm	22 cm	+	+	-	-	+
130. sír	♀	1	É-D (?)	295 cm	123 cm	53 cm	+	+	-	-	+
132. sír	♀	1	-	295 cm	123 cm	53 cm	+	+	-	-	+
135. sír	⊙ (♀)	1	-	255 cm	120 cm	67 cm	+	+	-	-	+
136. sír	♀ (?)	1	D-É	230 cm	68 cm	18 cm	-	-	-	+ !	+
139. sír	♀	1	D-É	236 cm	119 cm	28 cm	-	-	-	-	+
145. sír	♀	1	DDNy-ÉÉK	318 cm	136 cm	88 cm	+	+	+	-	+
146. sír	♀	1	DDNy-ÉÉK	259 cm	89 cm	60 cm	+	-	-	+ !szoros, de nem bőr	+
151. sír	⊙	1	-	187 cm	82 cm	36 cm	+	+	-	-	+
152. sír	♀ (?)	1	-	215 cm	106 cm	11 cm	+	+	-	-	+
153. sír	♀/♀	2	- / -	264 cm	123 cm	90 cm	+	+/+	+ !	-	+
154. sír	⊙ (♀)	1	D-É	251 cm	86 cm	60 cm	+	-	-	+ !	+
157. sír	⊙ (♀)	1	DDNy-ÉÉK	283 cm	98 cm	74 cm	+	-	+ !	-	+
159. sír	♀	1	D-É	240 cm	92 cm	24 cm	-	-	-	+ !	+
160. sír	♀	1	D-É	279 cm	110 cm	42 cm	-	-	-	+ !	+
161. sír	⊙	1	DDNy-ÉÉK	238 cm	95 cm	32 cm	-	-	-	+ !	+
163. sír	⊙	1	D-É	260 cm	101 cm	70 cm	-	-	-	-	+
164. sír	♀	1	-	263 cm	88 cm	61 cm	+	+	+ !	-	+
171. sír	♀	1	DDK-ÉÉNy	0	0	0	-	-	-	-	?
176. sír	⊙	1	DDNy-ÉÉK	235 cm	98 cm	41 cm	-	-	-	-	+
177. sír	♀	1	-	280 cm	123 cm	92 cm	+	+	+ !	-	+
178. sír	⊙ (♀)	1	D-É	240 cm	80 cm	52 cm	-	-	-	-	+
180. sír	♀	1	DDK-ÉÉNy	280 cm	117cm	28 cm	-	-	+	-	+
182. sír	♀	1	D-É	261 cm	86 cm	89 cm	-	-	+ !	-	+
183. sír	⊙	1	DDNy-ÉÉK	183 cm	97cm	41 cm	-	-	+ !	-	+
185. sír	⊙	1	-	210 cm	94 cm	23 cm	+	+	-	-	?
186. sír	⊙	1	-	112 cm	52 cm	20 cm	+	+	-	-	?
187. sír	♀	1	É-D (?)	270 cm	143 cm	92 cm	+	+	-	-	+
189. sír	♀	1	-	262 cm	133 cm	92 cm	+	+	-	?	+ / padka
195. sír	⊙ (♀)	1	D-É	245cm	70 cm	80 cm	-	-	-	-	+
200. sír	♀	1	-	255 cm	108 cm	70 cm	+	+	-	-	+
201. sír	⊙ (♀)	1	-	225 cm	110 cm	35 cm	+	+	-	-	?
203. sír	♀/♀	2	ÉÉK-DDNy/D-É	252 cm	109 cm	65 cm	+	+/+	--	- / + !	+
209. sír	⊙	1	-	140 cm	42 cm	9 cm	+	+	-	-	?

1. táblázat: A női és gyermek sírok tájolása, mérete, rablottsága a halottak sírba helyezésének módja

Az apátfalvi temető sírjainak csaknem mindegyike egyszerű aknasír. A sírok egyik fő jellegzetessége, hogy méretarányuk tekintetében a Barbaricumban ismert szarmata temetkezésekhez viszonyítva összességükben kiemelkedő nagyságúnak számítanak.¹³ Megállapítottuk, hogy a temetőben a gyermeksírok sem hosszúsági és szélességi, sem mélységi adatokban – ellentétben például a madarasi temetőben lévőekkel (KŐHEGYI–VÖRÖS 2011, 243) – nem mutatnak szignifikáns eltérést a felnőtt temetkezésekkel szemben.

A temetkezések jelölésére lelőhelyünkön a körárok megléte utalt. A 47 sírgödör közül 5 volt ilyen módon elkülönítve, amelyek minden esetben nyitott, – feltételezésünk szerint – egy bejárattal ellátottak voltak (127., 130., 131., 132., 177., 189) (2. tábla).¹⁴ A jelölt sírgödöröknél 3 nőt és 1 férfit temettek árokkeretes sírba. Egy alkalommal kettős temetkezést árktoltak körül, amelyben egy férfi és egy nő váza feküdt (131. és 132. sír)¹⁵ (3. tábla 3).

Az egyszerű aknasírokban 13 alkalommal regisztráltunk rönkkoporsós hantolást, ezek mindegyike vasszerelék nélkül látott napvilágot. Lelőhelyünkön a 47 temetkezésből 13 elhunyt biztosan koporsóban nyugodott.¹⁶ A nemek arányának vizsgálatánál kitűnik, hogy 7 női temetkezéssel szemben férfiakat 4 alkalommal helyezték el koporsóban, míg a gyermekeknél csak 2 esetben találkozhattunk ilyen rítuselemmel. Feltűnő, hogy a 7 megmaradt koporsó maradványból 6 nőkhöz köthető (3. tábla 2).¹⁷ Deszka koporsóra utaló nyomot nem találtunk.

Halotti lepel nyomaira 8 esetben bukkantunk, jellemzően nőket és kislányokat temettek el ilyen módon. Ezzel összefüggésben azt is megállapítottuk, hogy nem a koporsóba helyezett halottakat csavarták be/fedték le lepellel, hanem a koporsó nélkülieket (3. tábla 1). Ilyen típusú, hasonlóan nagyszámú adatról, más temetőkből nincs tudomásunk.

Apátfalván a sírokat jóval az alföldi átlagnál kisebb mértékben fosztották ki (MÉSZÁROS–SÓSKUTI 2005, 119–120). A rablottság aránya 40,42 %, míg a bolygatatlan temetkezések 59,58%-ot tettek ki. A rablások típusainál két csoportot különíthetünk el: legtöbb esetben a teljes sírgödörre ráástak a rablók, néhány alkalommal csak bizonyos

¹³ Vö. KULCSÁR 1998, 121–140.

¹⁴ Gulyás Gyöngyi publikációjában felveti a kérdést, hogy vajon a nyitott árokkal kerített sírok fölé minden esetben emeltek-e halmot vagy sem (GULYÁS 2011, 139). Véleményünk szerint az árokkal körülvett sírok minden esetben halom meglétét feltételezik, egyszerű gyakorlati szempontok miatt is. Hogy jelenleg ez ritkán figyelhető meg, az valószínűleg a talajerózióknak és a mezőgazdasági művelésnek köszönhető.

¹⁵ Szarmatákhoz köthető – egy körárkon belül elhelyezkedő – kettős vagy többes temetkezéseket legutóbb Gulyás Gyöngyi tett közzé (GULYÁS 2011, 138).

¹⁶ A 153. temetkezésnél egy koporsón belül 2 nő vázát tártuk fel.

¹⁷ A maradék 6 temetkezésnél az akna szerkezete, a halott helyzete és a sírgödör középső tengelyében lévő lenyomatból következtettünk koporsóra.

testrészt érintett a fosztogatás (4. tábla). Mindebből azt a következtetést vontuk le, hogy a rablások céltudatosan zajlottak. Ugyanakkor a csontok elhelyezkedéséből azt is kimutattuk, hogy a hantolást követően a rablás mely időszakokban következhetett be (KUJÁNI 2014).

A kerítőárokkaal körülvelt temetőben egy olyan egységes csoportról beszélhetünk, amely egy tömbben helyezkedett el, és a sírkert egészének csak a keleti oldalát „lakta be”. Az árokkerettel ellátott sírok nem a temető közepén, hanem annak északi és déli végén helyezkednek el. Megállapítottuk továbbá, hogy ezeknek a síroknak a többségében nők nyugodtak. A gyermeksíroknál kirajzolódott, hogy félhold alakban, szinte körülölelik a temető keleti és északi végét (2. tábla).

2.2. Női és gyermek sírok viseleti elemei¹⁸

Sír	nem	fibula	öv	kés	edény	érme	fegyver	csüngő	fülbevaló	nyakék	karék	ruhaalj	karperec	orsó	egyéb
125. sír	♀	●		●	●							●			sarló?
129. sír	♀ (?)			●	●										korong (pityke?)
130. sír	♀			●										●	
132. sír	♀			●	●										
135. sír	⊙ (♀)			●	●			●	●	●					
136. sír	♀ (?)				●										
139. sír	♀	●		●	●				●	●		●		●	csont tűtartó
145. sír	♀	● ●							●						2 fibula, csövecskék, üveggömb
146. sír	♀	●	●	●	●!										
151. sír	⊙				●										
152. sír	♀ (?)				●										
153. sír	♀ ♀	● ●	●		●				●	●				●	
154. sír	⊙ (♀)	●	●		●				●	●					
157. sír	⊙ (♀)	●								●				●	lábujjgyűrű?
159. sír	♀	● ●							●	●					2 fibula, veretek
160. sír	♀	● ●	●						●	●	●			●	2 fibula
161. sír	⊙	●			●										
163. sír	⊙	●			●			●							
164. sír	♀	●			●									●	
171. sír	♀	●	●						●			●			
176. sír	⊙	●	●												
177. sír	♀			●											
178. sír	⊙ (♀)	●			●			● ●	●	●					üveggolyó, érmecsüngő, fülesgyöngyök
180. sír	♀	●	●						●						ruhaveret
182. sír	♀				●!			● ●	●	●		● ● ●			2 karperec, torques, baltacsüngő, lábbeli csatok
183. sír	⊙	●			●										
185. sír	⊙	●			●										
186. sír	⊙	●													
187. sír	♀	●			●										
189. sír	♀	●						●		●					baltacsüngő, 3 szárnyú veret
195. sír	⊙ (♀)	●			●				●						
200. sír	♀	●		●				● ●	●			●		●	8 db karikacsüngő + baltacsüngő
201. sír	⊙ (♀)				●					●					
203. sír	♀ ♀	●		●	?!			● ●				●		●	karikacsüngő + lunula
209. sír	⊙	●			?								●		

2. táblázat: A női és gyermek sírok leletei

¹⁸ A fejezetben nem térünk ki az apátfalvi temetőben talált összes viseleti elemre. A dolgozatban a legjellemzőbb típusjegyeket ismertetjük.

A női és a gyermek¹⁹ viselet rekonstrukciójához az ékszerek jelenléte és a ruhák aljának gyöngyözése nyújtott számunkra támpontot (2. táblázat). A női sírok leletei közül az ékszerek viszonylag nagy számban fordultak elő. Az itt eltemetett szarmata asszonyok és leányok fülbevalója leggyakrabban bronzból és ezüsből készített, egy- és kéttagú, hurkos-kampós záródású volt (9. tábla 4).

A gyöngyök ékszerként való elfordulásának azonosítása a bolygatottság miatt nehézségbe ütközött, néhány temetkezésnél kétséget kizárólag sikerült ezt megtennünk. Nyakláncsal és karpereccel is ékesítették magukat az asszonyok. Leggyakrabban korallból készített felfűzést figyeltünk meg (7. tábla C). Több esetben került elő sírból korall- és borostyángyöngy valamint csüngő is (pl. 200. sír), de hogy ez a kar- vagy a nyaklánc része volt-e, azt a nagyfokú bolygatottság miatt nem minden esetben sikerült beazonosítanunk. A kislányok, csakúgy mint a felnőtt nők, viseltek gyöngynyakláncokat, karkötőket és fülbevalót is.

Számos esetben talákoztunk olyan ékszerekkel, viseleti elemekkel és mellékletekkel, amelyek mindkét nemnél és/vagy felnőtt nőknél és gyermekeknél is előfordult. A nők mellkas tájékán leggyakrabban a ruha összefogására vagy ékszer jelleggel, míg a férfiak akár rangjelző szereppel is bíró fibulákat viseltek. Apátfalván kizárólag alá- és oldalt hajlított lábú típussal talákoztunk, melyek ezüsből, bronzból, nem ritkán vasból készültek (6. tábla 3,5). Az elemzésből megállapítottuk, hogy a temetőben a késő szarmata-hun kori²⁰ leletanyagban már ismert típusok előfordulása a leggyakoribb (VADAY 1989, 86–90).²¹ Több esetben regisztráltuk – igaz, csak női temetkezéseknél – kettős fibulaviselet jelenlétét (145. 159. és 160. sír). A temetőspecifikumként megjelenő magas réztartalommal készült ruhatűző kapcsok nem csak számos női és gyermek (153., 154., 159. sír)-, de férfi temetkezésben is megtalálhatóak.

Apátfalván – a késő császárkorban már kevésbé jellemző – boka körüli gyöngyök viszonylag magas számáról tudunk beszámolni (KULCSÁR 1998, 95; SZEKERES–

¹⁹ Dolgozatunkban kizárólag a leányként meghatározott sírokat elemeztük.

²⁰ A régészeti publikációkban a korszak helyesírása eltérő módon jelenik meg. A helyes írásmód: késő szarmata-hun kori (kiskötőjellel, szóköz nélkül) a Magyar Helyesírási Szabályzat 100/b. pontja alapján.

²¹ A hun kort (4. század utolsó harmadától az 5. század közepéig terjedő időszak) a legújabb kutatás két periódusra osztja (VADAY 1994, 105–107). Az elsőt a hunok Kárpát-medencei megjelenéséig, míg a másodikat a nomád népcsoport alföldi megjelenésétől a nedao-i csatáig (455) számítjuk. A korszak jellegzetessége, hogy a kelet felől érkező - a hun támadás elől menekülő - iráni és germán népcsoportok jellegzetes leletanyag változást idéznek elő a szarmata Barbaricum teljes területén. Hogy ez milyen módon jelentkezik vagy megmutatkozik-e a temetőnk vagy a hozzá kapcsolódó telepek anyagában, az további kutatás tárgyát képezi.

SZEKERES 1996, 20). A női temetkezések 30%-ában (6 esetben biztosan) volt ez a viseleti elem megtalálható (5. tábla 2), míg a gyermekek ruházatánál ezt a díszítményt nem tudtuk kimutatni.²²

A sírleletek alapján megállapítható, hogy a férfiak, a nők és a gyermekek egyaránt viseltek övet. Csattal záródó övet összesen 12 temetkezésnél (6 férfi, 4 nő és 2 gyermek) találtunk. A női és gyermekövek közötti különbség enyhe méretbeli eltérést mutat, az *adultus* korúaké kissé nagyobb. Esetünkben két meghatározó formavariánsról beszélhetünk: a késő szarmata korszakra keltezhető ovális, megvastagodó csatkarikájú darabokról és az ugyan ilyen formájú, de ráhajló peckű változatokról (ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1994, 70–72) (5. tábla 3).

2.3. A temető időrendje

A sírok abszolút időrendjét – a tágabb intervallum figyelembevételével – a 4. század közepétől az 5. század első feléig terjedő időszakban határoztuk meg. A korszakhoz sorolható temetők kidolgozott kronológiája alapján az általunk vizsgált sírkert nyitását a késő szarmata korra, míg felhagyását a hun korra helyezzük.

A fenti adatok alapján elmondható, hogy az Apátfalva–Nagyút-dűlőn feltárt temető népessége a temetkezési szokások jellegzetességeinek figyelembe vételével (D–É-i tájolással eltemetett halottak, árokkerettel körülvett sírok, a lábhoz helyezett edények, a női ruhák gyöngyözése, a nyakperec stb.) a szarmata etnikumhoz köthető (KULCSÁR 1998). Egyes tárgytipusok, pl. a kiöntőcsöves edény, a csont tűtartó²³ stb., erős keleti kapcsolatok meglétére utalnak (TEJRAL 1988, 268, 280; VADAY 1994, 105–124, Tab. V. 10; FÜLE 1995, 56–57, 1. ábra, I. tábla 1–2; ISTVÁNOVITS 1993, 135; ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1999, 88). A temető használati ideje feltételezhetőleg egy vagy két emberöltőnyi lehetett. Erre az egységes tipológiai csoporthoz tartozó viseleti elemek és mellékletek összességéből következtethetünk. A temető használati idejének kezdetét – a fentiekben már ismertetett párhuzamok alapján – (pl. a fibulák, a csüngők, a nyakperec,²⁴ a karikára ráhajló peckű csatok, a sötét karneolok nagyszámú jelenléte, a kiöntőcsöves edény, valamint a temetkezési szokások összessége

²² Értékelhető temetkezések esetében a legkevesebbet (106 darabot) a 203/1. sírnál, míg a legtöbbet (265 darabot) a 182. temetkezésnél számláltunk.

²³ A csont tűtartók néhány lelőhelyéről összefoglalást a mezőszemerei temető elemzésének kapcsán olvashatunk (VADAY–DOMBORÓCZKI 2001, 105).

²⁴ A lelet mindenképpen a hun korra datálható, erre utal a zömök felépítmény, a kidolgozottság, valamint a hun kor elején divatosá vált, nádusszal lezárt, tekercselt díszítmény. Pontos párhuzama eddig nem ismert. Tekercselése a Szentcsanak-jaksori fülbevalóval mutat hasonlóságot (PÁRDUCZ 1950, 20, LIX. tábla 1–2; KULCSÁR 1998, 136).

miatt) a 4. század közepére – utolsó harmadára, záródását az 5. század első harmadára tehetjük.

3. Az amulettek jelentősége a paleopatológia tükrében

Dolgozatunk további részében olyan jelenségekre mutatunk rá, amelyek az apátfalvi temetőben specifikus jelleget öltöttek. Mind az anatómiai variációk, mind a patológiás elváltozások esetében feltűnt, hogy régészeti mellékletként olyan tárgytypusokkal együtt temették el az elhunytakat, amelyek a szakirodalmi közlések szerint egyéb funkcióval is bírnak.²⁵ Kizárólag nők és gyermekek sírjából ékszerként és/vagy amulettként értelmezhető tárgyak kerültek elő, amelyek viseleti helye a bolygatás miatt kérdéses volt. Ezeket minden bizonnyal a nyaklánc közé fűzve vagy a karékként hordhatták, erre utal az eredeti helyeken azonosított példányok előfordulása. Bronzkarikákból álló ékszer-együttest, balta-, félhold, érme és függesztőfüles gyöngy csüngőket figyeltünk meg (14. tábla). A fejezetben ezeket a tárgyakat a patológiás elváltozásokkal együttesen vizsgáljuk.

3.1. A csüngők értelmezési lehetőségei és megjelenési formái az apátfalvi temető sírjaiban

A szakirodalmi terminológiában néhány tárgy elnevezése és értelmezése nem egységes. Az ékszerek egy csoportja jó példa erre. Számos publikációban azonos jelentéstartalmat tulajdonítanak a csüngőknek és amuletteknek, holott míg az egyik jelentéstartalommal bíró tárgytypus, a másik „csupán” az aktuális divathullámot megtestesítő, viselethez tartozó ékszer-típus. Minden esetben igaz: a régészetben csak az élénk kerülő tárgy marad meg, a mögöttes tartalomról azonban csak találgatni lehet.

A kutatás amulettnek nevez minden olyan szerves vagy szervetlen tárgyat, amely megóvjá viselőjét a szerencsétlenségektől, ugyanakkor szerencsét és erőt kölcsönöz tulajdonosának (KING 1969, 149–157). Ezt a tárgyat csak és kizárólag a test valamely részén lehet viselni (THRANE 1973, 268–269). Fontos, hogy viselője minden esetben testi kontaktusban legyen a tárggyal. Itt kell különbséget tenni a talizmán és az amulett között, amely egyes szakértők véleménye szerint azonos, mások szerint eltérő szerepet tölt be. Ez utóbbi vélekedések szerint: amíg az amulett a baj elhárítása miatt, addig a talizmánt a pozitív

²⁵ A csüngők funkciójáról és értelmezési lehetőségeiről (szakirodalmi hivatkozásokkal) bővebben a következő alfejezetben szólnunk.

hatások begyűjtése, vonzása érdekében viselik (LAARS 2005, 15–16). Véleményünk szerint a fejezet elején tárgyalt „csüngő” szó nem hordozza egyik jelentéstartalmat sem, pusztán ékesítési funkcióval bír. Az utóbbi tárgyak – melyek speciális szimbólumot fogalmazznak meg viselőjük és a tárgy jelentéstartalmát ismerők számára – elkülönítése nagy nehézségbe ütközik. Azért is helytálló ez a tézis, mert nem ismerjük a régmúlt korok elvont gondolkodását. Ugyanakkor meg kell állapítanunk, hogy azzal sem lehetünk tisztában, hogy egy korábban mindenki által viselt/használt tárgy vagy ékszer a későbbiek során felruházódott-e más funkcióval. Ez minden valószínűség szerint akkor következett be, amikor a közösségen belül és/vagy az egyén számára magasabb szintű jelentéstartalmat nyert el. Az okokat és a változás idejét nem kutathatjuk. Ami a régészetben kimutatható, az talán a funkció. Jelen dolgozatunkban szinonimaként használjuk a csüngő/amulett/talizmán kifejezést, de célszerűnek tartanánk ezeket a későbbiek során elkülöníteni, amennyiben már bizonyított a tárgytípus rituális jelentéstartalma (pl. balta alakú csüngő, lunula, csengő, vödör stb).²⁶

Vaday Andrea az 1. és 5. század között a csüngők 13 altípusát különítette el (VADAY 1989, 45–67). A temetőben ezek közül mindössze 5 változattal találkoztunk: balta- és félhold alakúval (*lunula*), karika- és éremcsüngővel valamint üveg fülesgyönggyel. Összesen 4 nő és 3 gyermek viselt amulettet.

A balta, a jogar, a buzogány, mint hatalmi jelkép a Kr. e. harmadik évezred közepét jóval megelőző idők hagyományainak felel meg. A balta (jogar) évezredekre a királyi hatalom megszerzésének és az uralkodásnak a jelképe és az Égi (és az Égből kapott földi) hatalmat jelképezi (MAKKAY 2005, 100). Rövid nyelű, széles pengéjű kéziszerszám, amelyet fegyverként is használtak. Az ég isteneinek szimbóluma; a hatalmat, a mennydörgést, az eső és a vihar termékenyítő erejét fejezi ki. Már a neolitikumtól kezdődően megjelenik: elsősorban, mint hatalmi szimbólum (TROGMAYER 1990, 66–67), de ettől az időtől őrző-védő szerepe sem elhanyagolható (BANNER–FOLTINY 1945, 13). Az antikvitásban Zeus/Jupiter jelképe; a mítosz szerint feje baltaütéstől nyílt meg Pallasz Athéné/Minerva születésekor. Egyformán jelöli a magvakat fakasztó első tavaszi záport, a trollokat kordában tartó fegyvert és a házassulandókat megáldó és termékennyé tevő szent tárgyat, valamint a

²⁶ Vaday Andrea publikációjában a csüngőkről külön fejezetben számol be (VADAY 1989, 54–63). Gulyás Gyöngyi a szarmata korszakban ismert balta és vödör alakú csüngőket gyűjtötte fel (GULYÁS 2002). Nagy Margit a mártélyi gyermeksírkapcsán foglalatok össze a gyermektemetkezéseknél előforduló amuletteket (NAGY 2005, 97–127).

kovács kalapácsát is. Mint vágó szerszám a néphitben az égháború telektől való elhárítására szolgált a balta földbevágása (PÓCS 1990, 680), a mágikus praktikákban a fájdalom, kín elvágására, elűzésére használták és használják napjainkban is. A svéd parasztok a kínzó fájdalmat a fájó testrész mellett a tuskóba vágott baltával gyógyítják (PÁL–ÚJVÁRI 2001, 72), a Borsa-völgyében a századfordulón a kelések, a tályogok, csontfájdalmak megszüntetésének eszközeként használták a baltát (VAJKAI 1943, 124, 143). A hazai régészeti kutatás jelenleg egyoldalú álláspontját, mely szerint a csüngők szerepe a rossztól való védelem (GULYÁS 2002, 3), ebben a dolgozatban szeretnénk egy tágabb értelmezési lehetőséggel kibővíteni.

A balta alakú csüngők egy speciális altípusára 3 példányban bukkantunk temetőkben (10. tábla 2, 11. tábla D, 12. tábla 9). A szárnyasbalta alakú öntött bronz példányok párhuzama eddig egyetlen közölt lelőhelyről ismert. Gulyás Gyöngyi ehhez a típushoz sorolta a Hódmezővásárhely-Erzsébet, Új község 4. sírban előkerült darabot (NAGY 1984, 12. ábra 7–7a) és a balta alakú csüngők között említette (GULYÁS 2002, 19–20, 7. kép 15).²⁷ Közlés alatt állnak az M0-ás (Pest megye) és M43-as (Csongrád megye) autópálya nyomvonaláról előkerült további darabok.²⁸ A *securis* típusú, balta formájú csüngők előfordulása nem koncentrálódik egy területre, az Alföldön a középső szarmata kortól a Kr. u. 5–6. századig előfordul (VADAY 1989, 54; GULYÁS 2002, 8). Eredetét a kutatás a Pontus nyugati és északi területéről származtatja. A szárnyasbalta altípus a késői idősakra (a 4. század végére és az 5. század közepére) keltezhető, és mint látható, igen zárt területre koncentrálódik (GULYÁS 2002, 2. táblázat 2. kép). Temetőkben ezt a típust kizárólag felnőtt nőknél találtunk, mindig karikával együtt került elő. Két esetben bolygatott sírból származik, egy alkalommal a karék része volt. Érdekesség, hogy a halottak viseletében ezzel egyidejűleg soha nem találtunk gyöngy nyak- vagy karláncot.

Apátfalván felnőtt és gyermeksírban egyaránt előfordultak a karikacsüngők (14. tábla 1–2). Leggyakrabban bronzból öntött karikával találoztunk. A női sírok jellegzetességeként figyeltük meg az ezüsből vagy bronzból öntött, viszonylag robusztus, bikónikus kialakítású példányokat (11. tábla D). Ezek a darabok önállóan vagy ékszeregyüttes részeként mindig a mellkas vagy a nyak környékén helyezkedtek el. A jelenségről és a tárgytipológiai leírason túli értelmezésről az általunk ismert szakirodalom nem közölt további adatot.

²⁷ Vaday Andrea 1989-es munkájában Hódmezővásárhely–Újtelep néven jelölte be a lelőhelyet az elterjedési térképen (VADAY 1989, Abb. 6).

²⁸ Kulcsár Valéria (docens, SZTE-BTK Régészeti Tanszék), Gulyás Gyöngyi (Ásatárs Kft.) valamint Sósuti Kornél (régész, MNM-NÖK) előzetes szóbeli közlése alapján.

A 178. sírból – a koponya alsó része és a nyak közötti részből – került elő egy másodlagosan felhasznált, *Antoninus Pius denarius*ból készített amulett²⁹ (9. tábla 6). Bronz rögzítőfüle töredékes, valószínűleg egy nittszeggel applikálták fel. Keltező értékével jelen esetben nem számolhatunk.³⁰ A pénzből készített csüngők jelentéstartalmának vizsgálata a mai napig vitatott. A pannóniai területeken előkerült, keretbe foglalt csüngőknél feltételezik a „hivatalos jelleget” (ALFÖLDI R. 1954, 71–72). A Barbarikumban ismert – az előbbiektől eltérő kidolgozású – típusoknál nem valószínűsítik ezt a funkciót. Ugyanakkor a „barbár utáztatnak” tartott, asztrális szimbólumokkal (hold-csillag) készített hátlapú érmecsüngőknél a szarmata hitvilággal való kultikus kapcsolat lehetőségét vetik fel (VADAY 1989, 60–61).

Ugyanebben a sírban, a nyaklánc gyöngyei között függesztőfüles üveggyöngyöket találtunk (9. tábla 1,5,8; 14. tábla 6–7).³¹ A kislány sírjában előforduló 3 darab fülesgyöngy mindegyike a nyaklánc gyöngyei között csüngött. Mivel az ismert lelőhelyek közül ez az egyetlen, ahol beteg gyermek temetkezésében tűnik fel, feltételezésünk szerint viselete itt összefügghetett bizonyos óvó-védő, bajelhárító (esetleg fájdaloműző)³² szereppel.

A kutatás jelen állása szerint a szóban forgó csüngő két anyagból, borostyánból vagy üvegből készülhet, ezek önálló típusokat alkotnak. Az üvegből készült példányok közül eddig két nagy csoporttal találkozhattunk, egyik méz- vagy aranybarnaként jelenik meg, a másik világos- vagy tengerkék, esetünkben smaragdzöld színű.³³ Istvánovits Eszter véleménye szerint³⁴ a borostyán példányok önálló csoportot alkotnak, melyeket Alekszejeva (ALEKSZEJEVA 1978, 74) a 193b. típusú gyöngyeihez sorol. Ezeket a 4. századra keltezi: fekete opak, sötétkék átlátszó, sárgás átlátszó színt említ a Fekete-tenger északi partvidéki

²⁹ Az érmét Újszászi Róbert (numizmatikus, MFM) határozta meg.

³⁰ E mellékleteknél merül fel leginkább az a kérdés, amely a leletekkel kapcsolatos kronológiai meghatározást szinte lehetetlenné teszi: az érmék előállításának, használatának, valamint földbekerülésének ideje eltérő lehet. A kutatók rámutatnak, hogy a szarmata Barbarikumban ez a „csúszás” még a területre való eljutás időtartalmával is kiegészül (ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1994, 69–70). Ehhez még hozzáadódik a pénzhasználat egy újabb állomása: a másodlagosan – amulettként vagy ékszerként – újra felhasznált veretek problematikája. Az ezekből készített tárgyak viselete még egy fázissal meghosszabbítja a pénzérme „életútját”.

³¹ A szakirodalomban füles gyöngyként/gomba alakú gyöngyként vagy csüngő alakú gyöngyként ismert ékszer.

³² Gondolhatunk erre azért is, mert a gyermek súlyos fbc-ben szenvedett, és minden valószínűség szerint a hosszan elhúzódó betegség igen nagy fájdalommal járhatott.

³³ Az üvegből készült példányok között lelőhelyei az Alföldön: Madaras–Halmok 7., 232., 236., 334. sír; Szabadka–Verusics 67. sír, Vojlovica–Pancevo 35. sír; Szeged–Kundomb 260. sír. Ez utóbbi temetkezést az ásató az avararokhoz köti, míg Pintye Gábor iráni eredetűnek tartja (PINTYE 2011, 71–81). Közlés alatt áll: Jánoshalma, Hergyevica HT-40 lh. 32 SNR; Kiskundorozsma–Daruhalom-dűlő III., 214. és 230. sír; Felgyő–Kettőshalmi-dűlő, 4253. objektum, valamint a dolgozatban többször említett M43-as autópálya 9. és 10. lelőhelyén előkerült példányok. Sóskuti Kornél és Gulyás Gyöngyi a még publikálatlan leletek adatainak előzetes közlését engedélyezték.

³⁴ Istvánovits Eszter (régészeti osztályvezető JAM) szíves szóbeli tájékoztatása alapján.

darabokkal kapcsolatban. A Barbarikumban – különösen a Vajdaságban és a Körös–Maros-közén – a mézszínű üveg és a borostyán példányok mellett a világos- és sötét típusú üvegcsüngők előfordulása egyaránt megfigyelhető.

Lunula csüngőt-, és bikónikus karikacsüngőket találtunk a 203. sírban (13. tábla 1, 2; 14. tábla 5). Itt két vázat különítettünk el. Az alaptermetkezéshez tartozott a félhold alakú csüngő. Feltételezhető, hogy a második test sírba kerülésekor az első halott koponyáját és a gerincoszlop felső szakaszát egyszerűen kidobták. A maradvány vázcsontokon nem volt kimutatható patológiás elváltozás, ezért a félhold alakú csüngőket a továbbiakban nem vizsgáltuk.

3.2. A csontvázak embertani feldolgozása

3.2.1. A demográfiai profil³⁵

Apátfalvi temetőben a 47 sírgödörből 43 csontváz képezte a vizsgálat tárgyát. Ezek jellemzően közepes, illetve töredékes megtartásúak voltak. A felnőttek száma 30, a fiatakorúaké 3, a gyermekeké 10 volt.³⁶ A 30 felnőttből 10 férfit és 23 nőt azonosítottunk. A gyermekek és a fiatakorúak életkorcsoporti megoszlása mintegy 30 %-ra tehető, feltűnő a *juvenis* korcsoport kis száma. A felnőttek megoszlása egyenetlen: jóval magasabb a nők száma (70% a *juvenis* korcsoporttal együtt) a férfiakkal szemben (30%). A férfiak leginkább a *maturus*, a nők viszont nagyobb arányban az *adultus* korcsoportban haláloztak el. (A *senium* korcsoportot mindössze 4 egyén képviseli.) A nemek és az elhalálozási életkorcsoportok megoszlását a 3. táblázat mutatja. A táblázat alapján megállapítható, hogy a széria életkorcsoport megoszlása átlagos (a *juvenisek* kis számától eltekintve), viszont a nemek megoszlása irreális képet ad. Ez a férfiak feltűnően alacsony számával magyarázható.

A hasonló korszakú, viszonylag nagyszámú, késő szarmata-kora hun kori temetők közül Szabadka–Verusicsan az 56 szarmata etnikumba sorolt eltemetettből 24 férfit és 18 nőt azonosítottak (CZÉKUS 1997, 17–24), míg Kiskundorozsma–Subasán az 57 sírból 19 férfi mellett 17 nő és 8 gyermek váza került elő (PAJA 2003, 157). Madaras–Halmok lelőhelyen az Apátfalvához hasonló arányú, bár jóval nagyobb populációjú temető vizsgálatát Marcsik Antónia végezte el (MARCSIK 2011, 423), 132 férfi és 205 női csontvázat határozott meg.

életkorcsoportok	inf. I.	inf. II.	juvenis	adultus	maturus	senium	meghatl.	össz.
nemek								
férfiak	-	-	-	2	6	2	-	10
nők	-	-	3	11	5	2	2	23
meghatározhatatlan neműek	6	4	-	-	-	-	-	10
összesen	6	4	3	13	11	4	2	43
összesen	13 (30%)			30 (70%)				43

3. táblázat: Elhalálozási életkorcsoportok és a nemek számszerű megoszlása

³⁵ Vizsgálatunk a klasszikus (metrikus-morfológiai) – az embertanban általánosan használt – módszerekkel történt. Az elhalálozási életkor, illetve életkorcsoportok és a nemek meghatározása ACSÁDI–NEMESKÉRI (1970) alapján zajlott. A metrikus, morfológiai jelek felvétele és azok értékelése MARTIN–SALLER (1957), az anatómiai variációk megállapítása FINNEGAN–MARCSIK (1979) szerint végeztük el. A patológiás jelek felvétele ORTNER (2003) munkájában foglaltak alapján történt. (Az elhalálozási életkor és a nemek meghatározásánál azonban a legtöbb esetben a csontváz általános állapota szerint döntöttünk.)

³⁶ A gyermekek nemének meghatározása antropológiailag nem lehetséges, ilyen esetekben a leletanyag segítségével valószínűsítettük az elhunyt gyermek nemét.

3.2.2. Morfológiai vizsgálat, anatómiai variációk³⁷

A további elemzések során a férfi populációt kivettük az adatok összességéből, mivel csüngőket Apátfalván csak nők és gyermekek viseltek. A morfológiai vizsgálat során kiderült, hogy a leggyakrabban jelentkező anatómiai variáció az *ossa Wormiana*, ami 10 koponyán fordult elő, amelyek között felnőtt nőket és gyermekeket hasonló arányban találunk. *Os apicis* 2 nőnél (153/1. és 187. sír) jelentkezett. Jobb- és baloldalon egyaránt két *foramen zygomaticofaciale* a 182. sírban nyugvó leánynál, egy járulékos *suturát* a *temporalis* régióban a 187. *adultus* nő koponyáján figyeltük meg³⁸ (4. táblázat).

anatómiai variációk	nők	fiatalkorúak, gyerekek
<i>os bregmaticum</i>	132	
<i>os apicis</i>	153/1; 187	
<i>ossa Wormiana</i>	132; 139; 145; 153/1; 171; 180; 187	146 (nő); 176 (gyerek); 182 (nő)
két <i>foramen zygomaticofac.</i> <i>os incae</i> kezd., + <i>sutura</i>	187	182
fogak alaki variációi és fejlődési rendellenességei		
lapát alakú fogak	146; 159; 187; 203/1	178
<i>tuberculum dentale</i>	146; 203/1	157 (gyerek); 178 (gyerek), 182
M3 <i>congenitalis</i> hiánya	177	
<i>palato-gingivalis</i> barázda	187; 203/1	178
kétgyökerű szemfog		182

4. táblázat: Anatómia variációk és a fogak fejlődési rendellenességeinek megoszlása

A fogak anatómiai variációit és minor fejlődési rendellenességeit is ebben a táblázatban összegeztük. Jelentős a lapát-alakú metszőfogak (5 eset), a *tuberculum dentale* (5 eset), a *palato-gingivalis* barázda (3 eset) megjelenése, míg az M3 *congenitalis* hiánya és a kétgyökerű szemfog (16. tábla 2) egy-egy egyénre korlátozódik.

³⁷ A morfológiai vizsgálat során figyelembe vettük a koponya *lateralis* lefutását, az *apertura piriformis* alsó szélének alakját, a *fossa canina* mélységét, az *alveolaris prognathia* fokozatait, illetve a homlok lefutását. Az anatómiai variációk közül megfigyeltük a *sutura metopica*, az *epiptericum*, a *processus frontalis ossis temporalis*, az *os bregmaticum*, az *ossa Wormiana*, a *torus palatinus*, a *torus mandibularis*, a *torus maxillaris* megjelenését.

³⁸ Feltűnő, hogy a szériában a *sutura metopica*, a *processus frontalis ossis temporalis*, a *torus maxillaris* nem jelent meg.

A táblázatokból kiolvasható, hogy a 182. sírban eltemetettnél a fogak elváltozását is figyelembe véve (kétgyökerű szemfog és *tuberculum dentale*) számos anatómiai variációval találkozhattunk, amelyek azonban az egyén életében nem jártak panaszokkal.³⁹

3.2.3. Patológiás esetek csoportosítása

Az egyénenként mutakozó patológiás jellegeket nők és gyerekek/fiatalkorúak bontásában csoportosítottuk. A *nozológiai* egységeket az 5. táblázat mutatja.

betegségek típusai	nők	fiatalkorúak, gyerekek
ízületi elváltozások	164; 187; 200 + <i>Schmorl</i> -csomó	
<i>degeneratív spondylitis (dsp)</i>		
anyagcsere megbetegedések	160; 164; 200	135;157; 163; 176; 183
fertőző betegségek (tbc)	189	163; 178; 195;
egyéb (fejl. rendellenesség)	189 <i>sacrum bifidum</i>	182 <i>hydrocephalosis</i> ?
fogak betegségei		
<i>caries</i>	139 (26,27); 153/1 (23, 24, 28);	182 (34, 35)
<i>abscessus</i>	153/1 (14, 17, 18, 26, 27); 164 (16, 15); 171 (17);	
zománc <i>hypoplasia</i>		182 (13)

5. táblázat: A patológiás esetek és a fogak megbetegedéseinek megoszlása

Az 5. táblázat szerint az ízületi elváltozások közül megjelenik a csigolyákra lokalizálódó *degeneratív spondylitis (dsp)*, a *Schmorl-féle* csomó benyomata, a megbetegedésből következő gerincelhajlás, és a nagy ízületre lokalizálódó *osteoarthritis*.

Az anyagcsere rendellenességei közül az *osteoporoticus* elváltozások úgy a csigolyákon mint a hosszú csontokon (*tibia, fibula*) nem jelentősek. Gyerekeknél a *cribra orbitale* és a *cribra cranii* 5 esetben *porotikus* típusú (135., 157., 163., 176., 183. sír), ami a

³⁹ A koponyán patológiás elváltozás nyomait is fedezetünk fel.

megbetegedés kezdeti stádiumára utal. Meg kell említenünk azonban három gyermeknél a „*quadrát*” koponyaformát, amely feltehetőleg *rachitis* következtében alakult ki.

A fertőző megbetegedések között *csonttuberculosis*t lehetett megállapítani⁴⁰ 3 egyénnél, melyek közül két gyermek és egy felnőtt. A két gyermek (178. és 195. sír) tbc megbetegedése meglehetősen súlyos (csigolya tbc), ezért részletezésükre külön kitérünk. A felnőtt nő tbc folyamatát (*sacroiliacalis* tbc) csak feltételezzük, ugyanis a csontváz meglehetősen hiányos.

A legsúlyosabb fertőzés nyomát a 178. sírban feltárt 5-6 éves kislány (mellékletei alapján) csontvázán találtuk (15. tábla 1–2). A nyaki szakaszon és az elülső hátcsigolyákon figyelhettük meg a *tuberculosus* folyamatot.⁴¹ A C4-T2 közötti csigolyák *processusai* teljesen összenőttek, egy blokkot adnak. A *corpusok* nagy része felszívódott, egymásba süllyedt, aminek következtében kialakult a púp (*Pott-gibbus*). Mivel a C6 és 7 *corpusából* csak a jobb oldalon maradt meg egy kis darab, ennek következtében a háti *kypohosis* mellett jobb oldali *scoliosis* is kialakult.⁴²

Egy másik esetben (195. sír), egy igen fiatal, *infantia* I. korú (kb. 5 éves) gyermek csigolya tbc-s elváltozását is azonosítottuk (16. tábla 4). A rendkívül töredékes megtartású csigolyákból néhány *sacrum* szegment, illetve ágyék csigolyák *corpusai* és némi *processusok* maradtak meg. Léziók a *corpusokon* és egy *processuson* figyelhetők meg: a *corpusok* egyenetlen felszín mutatnak (erodáltak), a *processuson* borsónyi, egyenetlen bemélyedést találtunk. A töredékes megtartás miatt további elváltozás nem rekonstruálható, azonban a megmaradt csigolya *corpusok* és egy *processus* elváltozása tbc-s folyamatra enged következtetni.

A 163. számú sírban lévő gyermek koponyájának belső felületén megfigyelt *endocranialis* rajzolatot *meningitises* folyamattal magyarázhatjuk. Feltételezzük, hogy ebben az esetben is *tuberculosus* folyamat jöhet szóba.

Felnőtt fiatal nő (189. sír) *sacroiliacalis* ízületében egy gennyesedési folyamat játszódott le, mely a csípőcsonti felszín nagymértékben *erodálta*, egyenetlenné tette (15.

⁴⁰ A témáról bővebben: REGÖLY-MÉREI 1962, 186–189.

⁴¹ C1-2-3 *post mortem* károsodott.

⁴² Az érintett csigolyaszakasz leírása a következő:

C4: *corpusa* nem figyelhető meg, mivel *post mortem* károsodott, csak *processusok* vannak,

C5: *corpusának* csak a felső lemeze maradt meg, a többi rész teljesen felszívódott,

C6-C7: mindkettő *corpusának* csak a jobb oldali része maradt meg, a többi felszívódott,

T1: *corpusa* ék-alakúan benyomult a felette lévő C7 megmaradt *corpusa* alá,

T2: *corpusa* teljes, de magassága kb fele a normálisnak.

tábla 3). A folyamat kialakulásában azonban a tbc-s folyamaton kívül lokális fertőzés is szerepet játszhatott, így csak feltételezzük a fertőző megbetegedés jelenlétét.

Egyéb elváltozásokhoz a fejlődési rendellenességeket soroltuk, ezek azonban anyagunkban jelentéktelenek (egy nőnél *sarcum bifidum*, egy gyermeknél feltételezett *hydrocephalosis*). Figyelemre méltó mindazonáltal a 182. sírból származó csontvázon a patológiás elváltozások megjelenése is (16. tábla 1, 3). A már korábban ismertetett, több anatómiai variációt is mutató fiatal nő koponyáján (homlok területe nagyobb a *mandibulához* és az arckoponyához képest) és fogazatán (13 zománc *hypoplasia* a felső *caninuson*) kisebb mértékű, ugyanakkor számottevő és látható betegségek jeleit is tapasztaltuk.

Traumás elváltozások (törések) a nők és gyermekek esetben nem figyelhető meg.

3.3. Az amulettek viseletének lehetséges szerepe a temetőben

A *mycobacteriummal* fertőzött és csonttani tüneteket mutató egyének sírjai a temető északi végében helyezkednek el (2. tábla). A tüdő *tuberculosis* terjedése egyértelműen cseppfertőzésre vezethető vissza és a hematogén szórással kialakuló csont-izületi tbc-manifesztálódásához hosszabb idő szükséges (MARCSIK et al 2006, 14). Megfigyelésünk szerint az Apátfalván feltárt temetőben minden olyan nő és gyermek viselt amulettet, ahol anatómia variációval kombinálva megjelenik valamilyen látható, a közösség számára is észrevehető (súlyos) patológiás elváltozás. Ez esetünkben leggyakrabban a fent említett tbc-s esetekkel demonstrálható. Két gyermeknél⁴³ és egy felnőttél egyértelműek a csonttünetek, egy másik esetben a koponya *meningitises* rajzolata jelentette támpontot⁴⁴ (KÖHLER et al. 2013). Külön figyelmet érdemel a 182. sírban lévő fiatal leány, akinél már az előző fejezetben ismertetett deformitásokat tapasztaltuk, de tbc-jelenlétét nem tudtuk megállapítani. Az ő esetében a „látható” elváltozások jelentőségét emeljük ki.⁴⁵

Az amulettek lehetséges szerepére az előző alfejezetben már utaltunk. A kimutatott elváltozások függvényében azonban kizártnak tartjuk, hogy Apátfalván a mágikus tárgyat

⁴³ A 195. sírban fekvő kisleány bordáján – a fibulától jóval távolabb – viszonylag nagy kiterjedésű bronzlenyomatot azonosítottunk, de a korrodáció miatt maga a tárgy megsemmisült. A temetkezést a táblázatba ezért nem illesztettük bele.

⁴⁴ A betegség korai stádiumára jellemző csonttünetek kimutatása a hagyományos antropológia eszközeivel nem mindig lehetséges (BAKER 1999, 301–311).

⁴⁵ A nő (a feltárás során megfigyeltek alapján) a közösség leggazdagabban ékszerezett tagja volt, hiszen sírját sem bolygatás, sem rablás nem érintette. A viseleti elemekből és mellékletekből a későbbiekben jól rekonstruálható lesz a ruházat és a temetkezési rítus. Az ezüstékszerek kidolgozottsága, a viseleti elemek sokszínűsége magas társadalmi státusra utal.

csak bajelhárító szerepe miatt viselhette a tulajdonosa. Feltevésünk szerint a nyakban vagy csuklón viselt amulettek lehetséges, hogy a fájdalom elűzésében is (esetleg eddig ismeretlen jelentéstartalomban) játszhattak szerepet. Feltevésünket azzal magyarázzuk, hogy a „baj” és a betegség már hosszú időszakon keresztül jól látható külső jeleket produkált ezeken az embereken (pl. *Pott-gibbus*, *hydrocephalosis*), így a kórtól való félelem elhárítása így feleslegessé vált. Az összefüggést ezért Apátfalván temetőspecifikumként értékeltük.

4. Összehasonlító vizsgálatok⁴⁶

Kutatásunk következő fázisában olyan hasonló korú temetőket vontunk be, ahol balta-, karika- és éremcsüngő, csengő vagy függesztőfüles gyöngy került elő női- illetve gyermektemetkezések mellékleteként. Dolgozatunknak – mint ahogy azt már bevezetőnkben kifejtettük – nem volt célja az egyes csüngő típusok összes analógiájának és a hozzájuk tartozó vázak vizsgálata. Sokkal inkább a csüngők viselete és a betegségek közötti esetleges kohézióra szerettünk volna rávilágítani.

Valamennyi vizsgált temetkezést táblázatba foglaltuk (17. tábla). A csüngővel eltemetett halottakat nem az amulettek fajtái, hanem lelőhelyek szerint közöltük. Az 56 esetből 7 – a már korábban bemutatott temetőre vonatkozik – a fennmaradó 49 a Barbaricum és a Dunántúl területéről származik. A temetkezések a 3. századtól a 6. századig terjedő időszakot ölelik fel. A szarmatákhoz köthető egyedeken kívül vizsgálatunkba bevontuk az avar és a germán etnikumúnak meghatározott vázakat, mivel a balta alakú csüngők viselete az ő Kárpát-medencei hagyatékukban megfigyelhető. A legnagyobb számú amulett (18 darab) a Szekszárd-palánki temető keleti germánnak meghatározott sírjából származik (217. sír), melyet a kutatás az 5. század második felére keltezik (KISS 1996, 55–57). Ilyen nagy mennyiségű csüngő sem a szarmata, sem a germán temetkezésekre nem jellemző.⁴⁷ Az 5. századi germán és a középső avar hagyatékban általában az 1-1 csüngő jelenléte figyelhető meg a sírokban (GULYÁS 2002, 15).

Az 56 sír leletanyagának összevetése során 12 alkalommal találtunk olyan temetkezést, amelyben több kultikus jelentésű tárgyat is elhelyeztek a halottak mellé. A vizsgált esetek közül csak a mártélyi (NAGY 2005), a szekszárdi (KISS 1996) és az apátfalvi

⁴⁶ A még publikálatlan lelőhelyek adatait: Kiskundorozsma–Subasa: Sóskuti Kornél (régész, MNM-NÖK); Nyíregyháza–Felsősim, Gyebás-tanyától északra: Istvánovits Eszter (régészeti osztályvezető, JAM); Üllő 5 Kulcsár Valéria: (docens, SZTE-BTK Régészeti Tanszék) bocsájtották rendelkezésemre.

⁴⁷ A legtöbb egyforma csüngőt szarmata sírból (5 darab balta alakút) a verseci (Vršac) temető 11. számú (VADAY 1985, 370)-, valamint Üllő 4903 obn. számmal jelzett (KULCSÁR publikálatlan) sírjaiból ismerünk.

(KUJÁNI 2014) temetőben lévő halottak viseleti módjáról vannak publikált adatok. Ezeket az eredményeket véleményünk szerint érdekes lenne összevetni a még közöletlen temetkezésekkel. Ezáltal egyrészt tágabb képet kaphatnánk a többes csüngő viseletének lehetséges okairól, másrészt újabb összefüggéseket tárhatnánk fel a betegségek és az amulettek szerepének esetleges kapcsolatáról.

4.1. Elemzés

Az adatok összegyűjtése és elemzése során számos nehézségbe ütköztünk. Egyrészt a kiválasztott temetkezéseknél csak a csüngő(k) jelenlétében lehettünk bizonyosak, a csontváz meglétéről vagy állapotáról a legtöbb esetben nem voltak adataink. Két alkalommal a vázak őrzési helyét sem sikerült kiderítenünk (Hódmezővásárhely, Erzsébet-Újtelep 4. sír és Szeged–Kundomb 260. sír). A Kárpát-medencei szarmata embercsont széria köztudottan rossz megtartottsági állapotát tovább rontja, hogy az amulettekhez „tartozó” vázak jelentős többségében rablott sírból kerültek elő. Sok esetben ütköztünk abba az elháríthatatlan akadályba – különösen a régebbi feltárások anyagának vizsgálata során – hogy a korábban elvégzett antropológiai/patológiai meghatározáskor csak a koponyát vizsgálták, a vázat nem (pl. Szőreg, Iván-téglagyár; Ócsa 4. sír stb.). Problémát jelentett továbbá, hogy az általunk vizsgált, de már korábban embertanilag publikált lelőhelyek közül csak egyetlen esetben találkoztunk közölt patológiai eredményekkel (Madaras–Halmok: MARCSIK 2011, 419–444).⁴⁸ A még közöletlen sírok antropológiai vizsgálata csak részben fejeződött be.⁴⁹

Megállapítottuk, hogy az 56 csüngővel eltemetettek halott között 14 esetben patológiás elváltozás nyomai fedezhetőek fel.⁵⁰ Ez az összes vizsgált temetkezés 25%-a, ami meglepően magas arányt mutat ahhoz képest, hogy a csontvázak mintegy fele (24) igen rossz megtartású, töredékes csontozatú volt.⁵¹

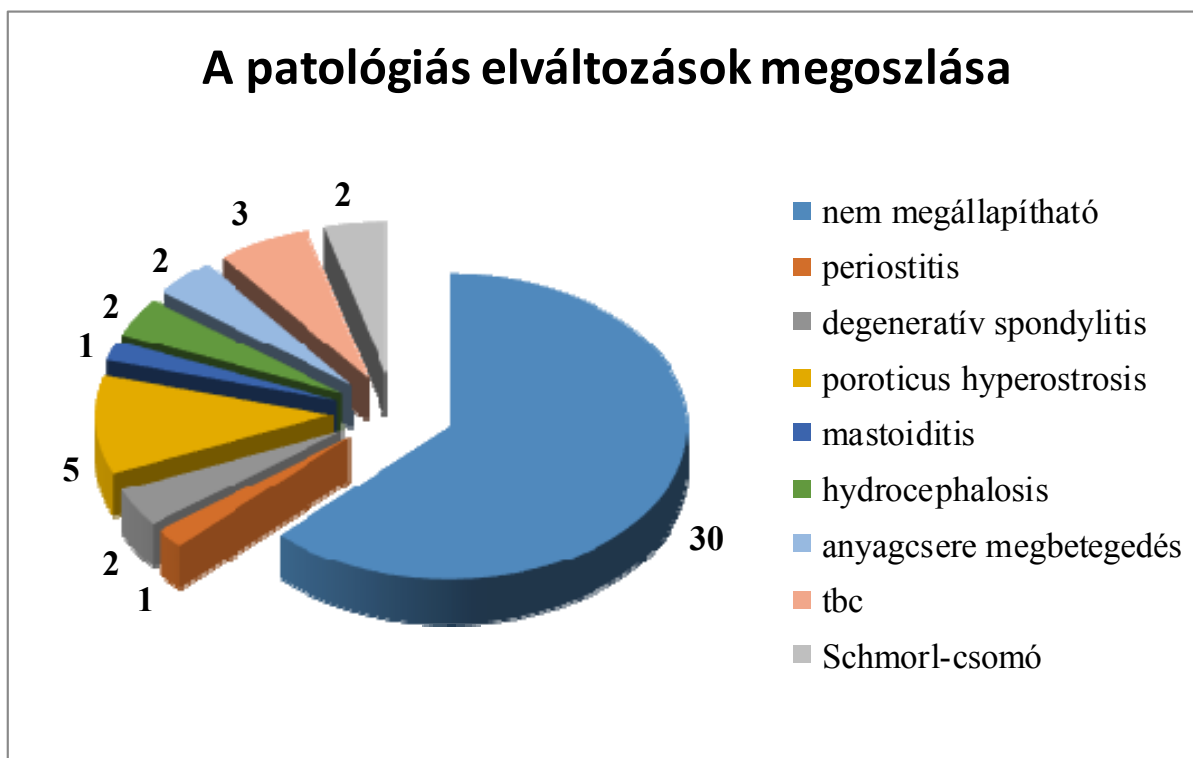
⁴⁸ A még nem publikált, de korábban megvizsgált embercsontok patológiai adataiba (Széchenyi pályázat 05/81.) betekintést engedett Marcsik Antónia (ny. egyetemi docens, SZTE).

⁴⁹ Az M3 autópálya feltárása során Nyíregyháza–Felsősimán, Gyebrás-tanyától északra lelőhelyen 14 csüngővel eltemetetről van tudomásunk. Az antropológiai vizsgálatok még folynak, Szathmáry László szíves szóbeli közlése alapján a 250. objektumban eltemetett *adultus* korú nő koponyáján *mastoiditist* azonosítottak. Az adatot Istvánovits Eszter (régészeti osztályvezető, Jósza András Múzeum) szolgáltatta.

⁵⁰ Néhány esetben egy vázon több elváltozás is kimutatható volt. Lsd. 17. tábla.

⁵¹ A madarasi temetőben a 463 vizsgált egyén csontjainak megtartottsága összességében igen rossz állapotú volt. Patológiás elváltozást 66 vázon mutattak ki (31 férfi, 26 nő és 9 gyerek). Ezek közül mindössze egy volt csüngővel eltemetett. Ez az összehasonlító vizsgálat a madarasi csontok igen töredékes állapota miatt nem vezethetett valódi eredményre. MARCSIK 2011, 424–425.

Csonttani tünetek a vizsgált egyedeken számos betegségfajtában megjelentek.⁵² Az elváltozások között megtalálhatjuk a *degeneratív spondylitis*, amelyek az ízületek megbetegedése, és általában az *adultus* korú nőknél mutathatók ki. *Poroticus hyperostosis* – amely leggyakrabban az anémiás megbetegedésekkel hozható összefüggésbe – összesen 5 csontvázon találtunk: Apátfalva–Nagyút-dűlő 135. és 163. sír, Madaras–Halmok 464. sír, Szurdokpüspöki–hosszú-dűlő 5. sír valamint Óföldreák–Ürmös 9. lh. 4. sír. Az egyéb anyagcsere-betegségekkel kapcsolatos csontelváltozások, 2 egyénnél mutattunk ki, (mindkettőt az M43 autópályán feltárt 9. lh-ről ismerjük). Egy-egy alkalommal a *processus mastoideus* légkamráinak súlyos gyulladását⁵³ (Nyíregyháza–Felsősima 5. sír), illetve *periostitist* állapítottak meg. A fertőző megbetegedések közül a *tuberculosus* elváltozást (2 csigolya tbc, 1 tisztázatlan *etiológiájú* és 1 feltételezett *sacroiliacalis*) csak anyagunkban figyelhettünk meg.

1. ábra: A patológiás elváltozások megoszlása

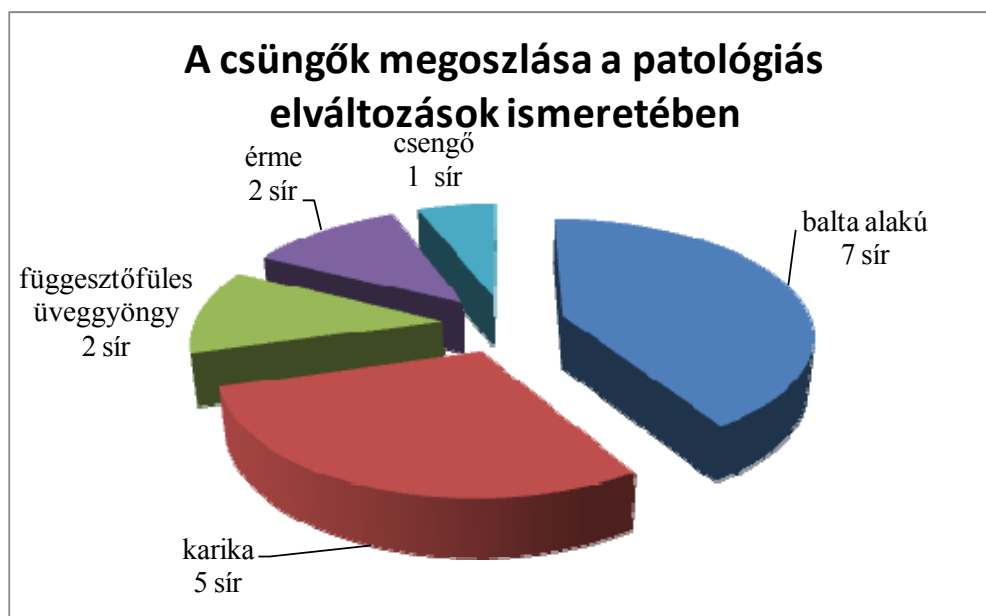
⁵² Előfordult, hogy egy egyénnél több megbetegedést is kimutatható volt.

⁵³ A megbetegedést Szathmáry László vizsgálata alapján közöljük.

A csüngők típusai igen nagy változatosságot mutattak. Azokban a temetkezésekben, ahol patológiás elváltozás is megjelent, ott balta alakú amulettet találtunk a leggyakrabban:

- Szurdokpüspöki 5. sír
- Kiszombor B temető 112. sír
- Tiszaföldvár 701. sír
- Óföldreák 9. lh. 4. sír
- Apátfalva 182. sír
- Apátfalva 189. sír
- Apátfalva 200. sír

Karikát azonosítottunk olyan lelőhelyek sírjaiban (Madaras–Halmok 464. sír és Apátfalva 163. sír), ahol az antropológiai vizsgálat teljes körű volt. Érdekes módon mindkét temetkezésben az elhunytaknál *poroticus hyperostosis* jelenségét figyeltük meg.⁵⁴ Két temetőben jelentkezett függesztőfüles gyöngy (Apátfalva 178. sír, Óföldreák 9. lh 157. sír) illetve éremcsüngő (Apátfalva 178. sír, Óföldreák 9. lh 391. sír). A továbbiakban 1-1 példányban fordult elő csengő (Nyíregyháza–Felsősim 250. sír) valamint gyöngy és karika (Apátfalva 135. sír) a betegeken.⁵⁵

2. ábra: A csüngők megoszlása a patológiás elváltozások ismeretében

⁵⁴ Ez a csonttani tünet minden olyan az állapotban kialakul, amikor a vörösvértest termelődése megnövekszik (anémiák bizonyos típusai, malária és szívfejlődési rendellenességek). JÓZSA et al. 2010, 192.

⁵⁵ Jelen vizsgálatunk még nem terjedt ki az egyes betegségek és az amulettek típusainak lehetséges összehasonlítására.

A fentiekkel összefüggésben csak annyit jelenthetünk ki bizonyosan, hogy az Apátfalván kívüli temetőkben is megtalálhatóak olyan amulettel eltemetett egyének, akik krónikus megbetegedésben szenvedtek.

5. Összegzés

Dolgozatunkban a szarmata sírokból jól ismert csüngők mágikus jelentéstartalmának új értelmezési lehetőségét vetettük fel. Tettük ezt azért, mert az M43 autópályán feltárt késő császárkori temető halottjainak csüngős viselete és az elhunytakon található patológiás elváltozások között összefüggést véltünk felfedezni.

A csüngőknél vizsgáltuk azokat az értelmezési lehetőségeket, amelyek a kutatásban jelenleg is elfogadottak. Jelentéstartalmuk szerint elkülönítettük a csüngőket: egyszerű ékszert, amulettet és talizmánt határoztunk meg. A közöttük felmerülő esetleges szimbólumtartalmi különbségeket meghatároztuk. Az óvó-védő, termékenységet elősegítő, bajelhárító amulettek funkcionális vizsgálatánál rámutattunk arra, hogy a mágikus praktikákban a csüngők bizonyos altípusainál (pl. a vágószerszámoknak) jól ismert a fájdaloműző szerep. Rávilágítottunk arra a tényre, hogy a gyógyításban a „szokásos praktikákon túl” minden valószínűség szerint a csüngők mágikus hatását is alkalmazták.

A temetőben 43 csontváz teljes antropológiai és paleopatológiai vizsgálatát végeztük el. 7 alkalommal találtunk olyan csonttani elváltozást, amely gyulladásos-, fertőző vagy anémiás megbetegedésre utalt.⁵⁶ Az eredmények alapján ezek a vázak nőkhez és gyermekekhez tartoztak. Viseletükben minden esetben csüngőt is találtunk. A különböző típusú amulettek (balta-, érme-, karika és függesztőfüles üveggyönggyel) a meghatározható esetekben a nyakon, a mellkason, valamint a jobb csuklón fordultak elő.

Hipotézisünk szerint nem véletlen, hogy ebben a temetőben kizárólag olyan nők és gyermekek viselték az amulettek különböző fajtáit, akik valamilyen krónikus megbetegedésben szenvedtek. Feltételeztük, hogy a hosszantartó, a csontokban is megjelenő elváltozások elhúzódó fájdalommal járhattak, ennek csillapítására is „használhatták” a mágikus tartalmú tárgyakat. A szakirodalomban korábban ismertetett funkciókat a megbetegedések fajtái miatt kizártuk.

⁵⁶ Egy esetben, a csüngővel eltemetett halottnál a hiányos csontváz nem tette lehetővé a patológiás vizsgálat elvégzését.

Dolgozatunk további részében 23 lelőhelyről 49 temetkezést hasonlítottunk össze az apátfalvi temetőben lévő jelenségekkel. Mintavételünk természetesen nem lehetett reprezentatív, hiszen nem vontuk vizsgálatunk alá az összes csüngővel eltemetett halottat. A kutatásban megjelenő temetkezések nem alkottak homogén csoportot, mert nem ugyanabból a korszakból és etnikumból tevődtek össze, és ami a legfontosabb: az elhunytak nem azonos megbetegedésben szenvedtek. Ezt a tényt azért tartottuk fontosnak megjegyezni, mert a vizsgálat során nem törekedtünk a teljességre. Fő célkitűzésünk, mint ahogyan azt korábban megfogalmaztuk, inkább az összefüggések esetleges kimutatása volt a csüngők viselete és a megbetegedések között. A tanulmányban összesen 56 temetkezést vizsgáltunk, ebből 7 Apátfalváról származott. A biztosan betegek és egyúttal csüngőt viselők száma összesen 14 volt, ebből a nagyút-dülői temető 6 esettel képviseltette magát. Kimutattuk, hogy a 49 „idegen” lelőhelyről származó elhunyt közül mindössze 16%-nál fordult elő ez az összetett jelenség. Az apátfalvi lelőhely temetkezésével kibővítve 25%-os eredményt kaptunk. Ez közel sem elhanyagolható mértékű eredmény, különösen ha figyelembe vesszük a csontvázak állapotát (esetleges hiányát) és a közölt patológiai vizsgálatok csekély számát.

Természetesen ez a kutatás még csak a kezdeti stádiumban tart. További célkitűzéseink igen szerteágazó feladatok megoldására sarkallnak. A temető rítusának ismertetésével, a demográfiai profil, a morfológiai jegyek és a patológiás elváltozások bemutatásával olyan adatokat közöltünk, amelyek – reményeink szerint – elősegítik a további kutatásokat.

A következő lépésben a dél-alföldi temetőkben csüngőkkel eltemetettek halottak patológiás vizsgálatát szeretnénk összegezni. Eredményeinket egy adatbázisban rögzítjük, melyet utólagos, szélesebb körű vizsgálatok adataival egészítünk ki. Az eredmények tükrében talán közelebb kerülhetünk a Kárpát-medencei szarmaták hitvilágához.

IRODALOMJEGYZÉK

- ACSÁDI–NEMESKÉRI 1970 Acsádi, Gy. – Nemeskéri, J.: *History of Human Life Span and Mortality*. Budapest 1970.
- ALEKSZEJEVA 1978 Alekszejeva, E. M.: *Antyicsnije buszi Szevernogo-Pricsernomorja*. Szvod AI. G1-12. — *Античные бусы Северного Причерноморья*. Археология СССР. Свод археологических источников Г1–12. Москва 1978.
- ALFÖLDI R. 1954 Alföldi R., M.: *Perlen, Ketten, Anhänger*. In: Intercisa II. ArchHung 36 (1957), 440–445.
- BANNER–FOLTINYI 1945 Banner, J. – Foltinyi, I.: *Újabb ásatások a hódmezővárashelyi Kőkénydombon*. — *Neuere Ausgrabung im Kőkénydomb bei Hódmezővásárhely*. FolArch 5 (1945), 8–34.
- BAKER 1999 Baker, Benda J.: *Early manifestations of tuberculosis in the skeleton*. In: *Tuberculosis. Past and present*. Eds.: Páli, Gy. – Dutour, Olivier – Deák, J. – Hutás, I. Budapest-Szeged 1999, 301–311.
- CZÉKUS 1997 Czékus, G.: *Anthropological presentation of skeletons from the Verušič – NA Vojvodina, (Yugoslavia) cemetery from the Sarmatian age 4th–5th century*. Acta Biologica 42 (1997), 17–24.
- FINNEGAN–MARCSIK 1979 Finnegan, M.–Marcsik, A.: *A non-metric examination of the relationship between osteological remains from Hungary representing populations of Avar periods*. Acta Biologica 25 (1979), 97–118.
- FÜLE 1995 Füle P.: *Adatok a későszarmata-hun kori kerámia kérdéséhez*. Somogyi Múzeumok Közleményei 11 (1995), 55–68.
- GARAM 1995 Garam, É.: *Das avarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred*. Budapest 1995.
- GRAF 2009 Graf, F.: *A mágia a görög-római világban*. Budapest 2009.
- GULYÁS 2002 Gulyás Gy.: *A balta- és vödör alakú csüngők elterjedése a szarmata Barbarikum területén*. [Kézirat – Szakdolgozat.] Szeged 2002.
- GULYÁS 2011 Gulyás Gy.: *Szarmata temetkezések Abony és Cegléd környékén*. StudCom 31 2011, 125–253.
- ISTVÁNOVITS 1993 Istvánovits, E.: *Das Gräberfeld aus dem 4.-5. Jahrhundert von Tiszadob-Sziget*. ActaArchHung 45 (1993), 91–146.
- ISTVÁNOVITS 1998 Istvánovits, E.: *Adatok az Észak-Alföld 4. század végi – 5. század elejei lakosságának etnikai szétválasztásához*. MFMÉ–StudArch 4 (1998), 309–324.

- ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1994 Istvánovits E. – Kulcsár V.: *IV. századi éremmel kezelt sírok a kárpát-medencei szarmata Barbaricumban*. In: A numizmatika és társtudományok. Szerk.: Nagy Á. Szeged 1994, 69–85.
- ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1999 Istvánovits, E. – Kulcsár, V. *Sarmatian and Germanic People at the Upper Tisza Region and South Alföld at the Beginning of the Migration Period*. In: 'Occident romain et l'Europe central au début de l'époque des Grandes Migrations. Eds.: Tejral, J. – Pilet, C. – Kazanski, M. Brno 1999, 67–94.
- JÓZSA et al. 2010 Józsa L. – Pap I. – Farkas L. Gy.: *Hyperostosis porotica – ritka és elfeledett csontelváltozás*. Osteológiai Közlemények 2010/4, 192–198.
- KING 1969 C. W. King: *Talismans and Amulets*. The Archaeological Journal 26 (1969), 149–157.
- KISS 1996 Kiss, A.: *Das Gräberfeld von Szekszárd-Palánk aus der zweiten Hälfte des 5. Jh. und der ostgotische Fundstoff in Pannonien*. In: Chronologische Fragen der Völkerwanderungszeit. Archäologische Konferenz des Komitates Zala und Niederösterreichs IV. Traismauer, 11–13.10. 1993. Sonderdruck. ZM 6 (1996), 53–87.
- KOKOWSKI 2001 Kokowski, A.: *Zur Herkunft einiger Amulette im Kreis der Gotenkultur*. In: A Kárpát-medencei barbárok nemzetközi kapcsolatai az I–V. században — International Connections of Barbarians of the Carpathian Basin in the 1st–5th centuries A.D. Eds.: Istvánovits, E. – Kulcsár, V. JAMK 47 [Múzeumi Füzetek 51.] Aszód-Nyíregyháza 2001, 201–219.
- KÖHEGYI–VÖRÖS 1992 Köhegyi M. – Vörös G.: *3-4. századi temető és 4-5. századi település Szeged-Algyőn*. MFMÉ 1989–1990/1 (1992), 63–116.
- KÖHEGYI–VÖRÖS 2011 Köhegyi M. – Vörös G.: *Madaras–Halmok. Kr. u. 2-5. századi szarmata temető*. [Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 1.] Szeged 2011.
- KÖHLER et al. 2013 Köhler, K. – Mende, B. G. – Pósa, A.: *A tuberkulózis megjelenése a Dunántúl kései neolitikumában*. Magyar Régészet (online folyóirat) 2013/Nyár. (http://www.magyarregeszet.hu/wp-content/uploads/2013/07/Kohler_13Ny1.pdf; (megtekintés dátuma: 2014.03.28.))
- KÖHLER-HAJDÚ 2008 Köhler K. – Hajdú T.: *A Szurdokpuszti-Hosszú dűlő lelőhelyen feltárt temetkezések antropológiai vizsgálatának eredményei*. Folia Anthropologica 7 (2008), 53–61.
- KULCSÁR 1998 Kulcsár V.: *A kárpát-medencei szarmaták temetkezési szokásai*. — *The burial rite of the Sarmatians of the Carpathian Basin*. [Múzeumi Füzetek 49.] Aszód 1998.

- KUJÁNI 2014 Kujáni Y.: *Adatok a Maros–Körös-közének 4.–5. századi temetkezéseihez az apátfalvi temető alapján.* MFMÉ [Új sorozat1.] Szeged 2014. (megjelenés alatt)
- LAARSS 2005 Laarss, R. H.: *Mágikus amulettek és talizmánok könyve.* Budapest 2005.
- LÁSZLÓ 1990 László Gy.: *Őseinkről.* Budapest 1990.
- MAKKAY 2005 MAKKAY J.: *Újkőkori teogónia. Agyagból mintázni istent és embert — Neolithic teogony. Clay images of gods and men.* In: Hétköznapi Vénuszai. Szerk.: Bende L. – Lőrinczy G. Hódmezővásárhely 2005, 85–121.
- MARCSIK 2011 Marcsik A.: *Szarmaták az Alföldön. Újabb adatok a szarmata időszak embertani arculatához. (Madaras-Halmok).* In: Köhegyi M. – Vörös G.: Madaras–Halmok. Kr. u. 2-5. századi szarmata temető. [Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 1.] Szeged 2011, 419–444.
- MARCSIK et al. 2006 Marcsik A. – Molnár E. – Ösz B.: *Specifikus fertőző megbetegedések csontelváltozásai történeti népségek körében.* Szeged 2006.
- MAROSI–SOMOGYI 1990 Marosi S. – Somogyi S. (szerk.): *Magyarország kistájainak katasztere I.* Budapest 1990.
- MARTIN–SALLER 1957 Martin, R. – Saller, K.: *Lehbuch der Anthropologie.* Bd. 1. Stuttgart 1957.
- MASEK 2014 Masek Zs.: *Germánok az út szélén.* <http://www.asonyomon.hu/germanok-az-ut-szelen/> (megtekintés dátuma: 2014. 04. 19.)
- MÉSZÁROS–SÓSKUTI 2005 Mészáros P. – Sóskuti K.: *Megjegyzések a szarmata kori sírreléshez.* MKCsM (2005), 117–132.
- MÉSZÁROS et al. 2007 Mészáros P. – Paluch T. – Sóskuti K. – Sz. Wilhelm G.: *Régészeti kutatások Felgyő határában.* In: Magyar Múzeumok 2007/1 Főszerk.: Selmeczi Kovács A. (2007), 41.
- NAGY 1984 Nagy M.: *Az i. e. I–I sz. VI. század. A dák és a szarmata-jazig uralom.* In: Hódmezővásárhely története. Főszerk.: Nagy I. Hódmezővásárhely 1982, 189–257.
- NAGY 2005 Nagy M.: *Kora népvándorlás kori gyermeksírok amulettekkel Mártélyről (Csongrád megye.)* ZM 14 (2005), 97–127.
- ORTNER 2003 Ortner, D. J.: *Identificatio of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains.* Amsterdam-Tokyo 2003.
- PAJA 2003 Paja L.: *Kiskundorozsmai 26/78-as lelőhely embertani anyagának rövid ismertetése.* In: Úton-Útfélen. Múzeumi kutatások az M5 autópálya nyomvonalán. Szerk.: Szalontai Cs. Szeged 2003, 157–163.

- PÁL–ÚJVÁRI 2001 Pál J. – Újvári E.: *Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és magyar kultúrából*. Budapest 2001.
- PÁRDUCZ 1950 Párducz M.: *A szarmatakor emlékei Magyarországon III. — Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns III.* [ArchHung 30.] Budapest 1950.
- PÁRDUCZ 1959 Párducz M.: *Archäologische Beiträge zur Geschichte der Hunnezeit in Ungarn.* ArchHung 11 (1959), 309–398.
- PINTYE 2011 Pintye G.: *Egy elfeledett sírról, avagy a Szeged-kundombi avar temető „különce”*. In: Hadak útján. A népvándorlás kor kutatóinak 19. konferenciája. Szerk.: Biró Sz. [Győr-Moson-Sopron Megyei Igazgatósága Tanulmányok 3.] Győr 2011, 231–246.
- PÓCS 1990 Pócs É.: *A háztartásmágiája – A vihar elhárítása*. In: Magyar néprajz 8. Népszokások, néphit, népi vallásosság. Szerk.: Dömötör T. Budapest 1990, 680.
- REGÖLY-MÉREI 1962 Dr. Regöly-Mérei Gy.: *Az ősemlék és későbbi emberi maradványok rendszeres kórbonctana*. Budapest 1962.
- SALAMON 1959 Salamon Á.: *Sarmatische Funde in Ócsa*. FolArch 11 (1959), 75–89.
- SZEKERES–SZEKERES 1996 Szekeres L. – Szekeres Á.: *Szarmata és a XI. századi temetők Verusicon*. Szabadka-Subotica 1996.
- SZELEKOVSZKY–MARCSIK 2010 Szelekovszky, M. – Marcsik, A.: *Anthropological analysis of human skeletal material (7-9th century AD, East Hungary)*. Ann. Roum. Anthropol. 47 2010, 3–15.
- TEJRAL 1988 Tejral, J.: *Zur Chronologie der frühen Völkerwanderungszeit im mittleren Donauraum*. ArchAustr 72 1988, 223–304.
- TROGMAYER 1959 Trogmayer O.: *Szarmata temető Dócon. — Sarmatischer Friedhof in Dóc*. MFMÉ 1958–1959 (1960), 59–69.
- TROGMAYER 1990 Trogmayer O.: *Der Gott mit Axt. Gedanken zu einem neuen Statuettenfund*. In: Alltag und religion. Jungsteinzeit in Ost-Ungarn. Hrsg.: Meier-Arendt, W. Frankfurt am Main 1990, 66–69.
- THRANE 1973 Thrane, H.: „Amulett” In: RGA, Bd. 1 Berlin 1973, 268–269.
- VADAY 1985 H. Vaday, A.: *Sarmatisches Gräberfeld in Törökszentmiklós–Surján-Újtelep*. ActaArchHung 37 (1985), 345–390.
- VADAY 1989 H. Vaday, A.: *Die sarmatischen Denkmäler der Komitats Szolnok. Ein Beitrag zur Archäologie und Geschichte des sarmatischen Barbaricums*. Antaeus 17–18: 1988–89 (1989).

- VADAY 1994 H. Vaday, A.: *Late Sarmatian graves and their connections in the Great Hungarian Plain*. SlovArch 42–1 (1994), 105–124.
- VADAY–DOMBORÓCZKI 2001 Vaday, A. – Domboróczki, L.: *Mezőszemere, Kismari-fenék. Késő-császárkori–kora népvándorláskori temetőrészlet. — Späkaiser-, frühvölkerwanderungszeitliches Gräberfeldsdetail*. Agria 37 (2001), 5–206.
- VAJKAI 1943 Vajkai A.: *Népi orvoslás a Borsavölgyében*. In: Borsavölgyi kutatások – Néprajz. Szerk.: K. Kovács L. Kolozsvár 1943.
- VÖRÖS 1985 Vörös, G.: *Hunkori szarmata temető Sándorfalva-Eperjesen — Eine sarmatische Begräbnisstätte aus der Hunnenzeit in Sándorfalva-Eperjes*. MFME 1982–1983/1 (1985), 129–172.
- WERNER 1998 Werner, J.: *Dančeny und Brangstrup. Untersuchungen zur Černjahov-Kultur zwischen Sereth und Dnester und zu den „Reichtumszentren“ auf Fünen*. Bonn Jbb. 1998, 241–286.

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

<i>ActaArchHung</i>	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
<i>Agria</i>	Agria. Az Egri Múzeum Évkönyve (Eger)
<i>Antaeus</i>	Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
<i>ArchAustr</i>	Archaeologia Austriaca (Wien)
<i>ArchHung</i>	Archaeologia Hungarica (Budapest)
<i>FolArch</i>	Folia Archaeologica (Budapest)
<i>JAMK</i>	A Jósa András Múzeum Kiadványai (Nyíregyháza)
<i>MKCsM</i>	Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében (Szeged)

<i>MFME</i>	A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve (Szeged)
<i>MFME – StudArch</i>	A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica (Szeged)
<i>RGA</i>	Reallexikon der Germanischen Altertumskunde (Berlin-New York)
<i>SlovArch</i>	Slovenska Archeologia (Bratislava)
<i>StudCom</i>	Studia Comitatus (Budapest)
<i>ZM</i>	Zalai Múzeum (Zalaegerszeg)